

รายงานการประชุมวิชาการระดับชาติ (Proceedings) ครั้งที่ 9 เรื่อง “พุทธวิธี และวิถีครูบา กับการแก้ปัญหาวิกฤติโลก”

(The Buddhist and Kruba Methods to Solve the World Crisis) วันที่ 26 มีนาคม 2566

**การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอน
ศีลธรรมในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี
Teaching and Learning Management Using Clinical Supervision Technique Based
on Yonisomanasikara of Morality Teaching Monks in Tha Chang District Under
Singburi Primary Educational Service Area Office**

พระมหาสาณิจ คมภิรปญฺโ (สามารถ) Phramaha Sanid Gambhīrapaṇiṇo (Samart)

หลักสูตรครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการสอนสังคมศึกษา

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Master of Education Program in Teaching Social Studies

Faculty of Education Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Sona_za@msn.com

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์ การศึกษาเรื่อง การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรมในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปในการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง 2) เพื่อศึกษากระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม ตามหลักโยนิโสมนสิการในอำเภอท่าช้าง 3) เพื่อนำเสนอการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิกตามหลักโยนิโสมนสิการ ของพระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เครื่องมือในการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน จำนวน 6 รูป โดยใช้การเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ผลการวิจัยมีดังนี้

1. คุณลักษณะของการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม คือ หลักโยนิโสมนสิการ คือ วิธีคิดแบบอุปมาอุปไมยปลุกเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดที่ส่งเสริมชักนำไปในทางที่ดีงาม กระตุ้นการเรียนรู้ของผู้เรียน

2. กระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรม สรุบได้ดังนี้ กำหนดเป็นกระบวนการนิเทศแบบคลินิก 3 ขั้นตอน คือ 1) การประชุมเพื่อวางแผนและสังเกตการสอน

2) การสังเกตการจัดการเรียนการสอน 3) การประชุมให้ข้อมูลย้อนกลับไปเพื่อวิเคราะห์ปรับปรุง และพัฒนาการสอนต่อไป

3. รูปแบบการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิกตามหลักโยนิโสมนสิการ มี กระบวนการนิเทศแบบคลินิก คือ 9 ขั้นตอน ประกอบด้วย 1) ประสานงาน 2) จัดประชุม 3) จัดทำแผน 4) สอนตามแผน 5) สังเกตพฤติกรรม 6) บันทึกการสอน 7) วัดผล 8) ประเมินผล และ 9) ปรับปรุง

คำสำคัญ : โยนิโสมนสิการ, การนิเทศแบบคลินิก.

Abstract

The study entitled “Teaching and Learning Management Using Clinical Supervision Technique Based on *Yonisomanasikāra* of Morality Teaching Monks in Tha Chang District Under Singburi Primary Educational Service Area Office” consisted of the following objectives: 1) to explore general conditions of teaching and learning management of morality teaching monks in Tha Chang district; 2) to investigate teaching and learning management using the clinical supervision technique of morality teaching monks in Tha Chang district; and 3) to present teaching and learning management using clinical supervision technique based on *Yonisomanasikāra* of morality teaching monks in Tha Chang district. The study used a qualitative research method with in-depth interviews as a data collection tool with 6 morality teaching monks chosen through purposive sampling.

From the study, the following results are found:

1) The characteristic of teaching and learning management by morality teaching monks is based on *Yonisomanasikāra* (thorough attention), which involves

formulating methods and strategies to promote morality and goodness, as well as motivating learners to study.

2) The clinical supervision technique in teaching and learning management of morality teaching monks includes the following 3 processes: (1) convene meeting to plan and observe teaching; (2) observe the teaching and learning management; and (3) call a meeting to provide feedback for future teaching development and improvement.

3) A model of teaching and learning management using the clinical supervision technique based on *Yonisomanasikāra* of morality teaching monks consists of 9 steps as follows: (1) coordinating; (2) convening a meeting; (3) planning; (4) teaching according to the plan; (5) observing behavior; (6) recording the teaching; (7) measuring; (8) evaluating; and (9) improving.

Keywords: *Yonisomanasikāra*; Clinical Supervision Technique

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ อยู่คู่กับสังคมมาอย่างช้านาน จนฝังลึกในจิตใจและวิถีชีวิตของคนไทย ดังมีในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ที่ทรงตรัสกับพระสันตะปาปา จอห์น ปอน ที่ 2 ประมุขแห่งคริสตศาสนานิกายโรมันคาทอลิก ในคราวที่เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2527 ตอนหนึ่งว่า “คนไทยเป็นศาสนิกชนที่ดีทั่วกัน ส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ” หลังจากได้ความมั่นใจดูจะเป็นพระราชวินิจฉัยจากพระราชดำรัสครั้งนั้นแล้ว บุคคลต่าง ๆ ก็พากันมีความกล้าหาญที่จะพูดหรือเขียนให้ชัดแจ้งออกมาว่า “พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ”

ความเจริญทางเทคโนโลยี ความทันสมัย ได้ก้าวล้ำก้าวหน้าไปอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของทุกประเทศ โลกได้เปลี่ยนแปลงไปมากมายอย่างนับไม่ถ้วน ซึ่งเข้าสู่ยุคแห่งโลกอันไร้พรมแดนการรับรู้และการเข้าถึงข่าวสารข้อมูลด้านต่าง ๆ จึงต้องวิเคราะห์ให้ถูกต้องที่สุด เพื่อนำความรู้ที่ได้มานั้นมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต อันได้แก่ด้านการศึกษา ด้านการทำงาน ด้านการอุปโภคและบริโภคสินค้าและบริการต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้ในการ

แก้ไขปัญหาก็จำเป็นต้องมีทักษะในการคิดวิเคราะห์ที่ถูกต้อง ตามขั้นตอนและหลักวิชาการ เพื่อนำความรู้ที่นำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม เพราะฉะนั้นความสำคัญของการพัฒนาผู้เรียนได้ระบุในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติดังนี้

จากพระราชบัญญัติการศึกษา พ.ศ.2542 มาตรา 22,24 หมวด 4 ได้กำหนดไว้ว่าการจัดการศึกษาต้องยึดหลักว่าผู้เรียนทุกคนมีความสามารถการเรียนรู้ พัฒนาตนเองได้ และถือว่าผู้เรียนมีความสำคัญที่สุด กระบวนการจัดการศึกษา สามารถพัฒนาตามธรรมชาติเต็มตามศักยภาพทั้งการจัดการศึกษาในระบบ นอกกระบบการศึกษาตามอัธยาศัยต้องเน้นความสำคัญทั้งความรู้ คุณธรรม กระบวนการเรียนรู้โดยบูรณาการตามความเหมาะสมของแต่ละระดับการศึกษา เช่น ความรู้เรื่องเกี่ยวกับตนเอง ความสัมพันธ์ของตนเองกับสังคมได้แก่ ครอบครัว ชุมชน ชาติและสังคมโลก

พระสอนศีลธรรมนอกจากจะเป็นผู้ให้การอบรมสั่งสอนทางด้านศีลธรรมและจริยธรรมเป็นผู้นำทางด้านจิตใจอันเป็นการเผยแผ่ทั่วไปแล้ว ภารกิจหลักที่พระสงฆ์จะต้องทำคือ การจัดการศึกษา และให้บริการแก่การศึกษาแก่ชาวบ้าน ทั้งในส่วนที่เป็นการศึกษาของพระภิกษุสามเณรสำหรับลูกชาวบ้านที่เข้ามาบวชเรียนและลูกชาวบ้านทั่วไปด้วย พระสงฆ์นอกจากต้องทำหน้าที่ของตนเองคือ การศึกษาพัฒนาองค์ความรู้แล้ว ในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่สอนผู้อื่นด้วย กล่าวคือเป็นทั้งผู้เรียนและผู้สอน หรือผู้ให้การศึกษาและผู้รับการศึกษาในเวลาเดียวกัน วัดเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียน โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้คอยถ่ายทอดศิลปวิทยาการต่าง ๆ ตามที่ตนได้ศึกษาเล่าเรียนมาให้กับชาวบ้าน ตามความจำเป็นของคนในสังคมยุคสมัยนั้น ๆ กล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาแบบสังเคราะห์จริง ๆ ไม่มุ่งเน้นที่ผลกำไร เป็นการศึกษาแบบให้เปล่า

หลักโยนิโสมนสิการเป็นอีกหนึ่งหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาการเรียนรู้ตามหลักโยนิโสมนสิการที่ หมายถึงการคิดหรือการกระทำไว้ในใจ โดยอุบายอันแยบคาย โดยมีสติพิจารณาอย่างรอบด้าน และมีเหตุมีผลสมบูรณ์ที่สุด จึงเป็นแนวทางหนึ่งที่จะช่วยในการจัดการเรียน การสอนเพื่อพัฒนาความสามารถในการคิดอย่างมีระบบ ระเบียบ ตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัยทุกขั้นตอน สามารถพิสูจน์หรือจำแนกแยกแยะออกมาอธิบายให้เห็นจริงได้ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้เสนอวิธีวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการไว้ในหนังสือพุทธธรรมทั้งหมด 10 วิธี คือ

- 1) วิธีคิดแบบสาวเหตุปัจจัย
- 2) วิธีคิดแบบแยกองค์ประกอบ
- 3) วิธีคิดแบบสามัญญลักษณะ

- 4) วิธีคิดแบบอริยสัจจ์
- 5) วิธีคิดแบบอรรถสัมพันธ์
- 6) วิธีคิดคุณโทษและทางออก
- 7) วิธีคิดแบบคุณค่าแท้คุณค่าเทียม
- 8) วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม
- 9) วิธีคิดแบบเป็นอยู่ขณะปัจจุบัน
- 10) วิธีคิดแบบวิภาษวาท

ซึ่งวิธีดังกล่าวอาศัยกันและกันและสัมพันธ์กันเมื่อเผชิญสถานการณ์และการแก้ปัญหาที่จะต้องบูรณาการรูปแบบวิธีการคิดมาผสมผสานกลมกลืนกัน เพื่อนำไปสู่แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง อีกทั้งวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นวิธีคิดที่ถูกวิธี คิดเร้ากุศล นอกจากนี้ยังเป็นวิธีการสอนที่มีลักษณะบูรณาการหลักจิตวิทยาการเรียนรู้ หลักแนะแนวและหลักการสอนอย่างผสมผสานได้สัดส่วนสมดุลกัน มุ่งเน้นครูเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ครูและศิษย์มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ปลูกเร้าให้เกิดความเชื่อในตัวครูผู้สอน โดยเน้นการคิดวิเคราะห์อย่างมีระบบ ใช้วิธีการแห่งปัญญาในการเล่าเรียน การคิดเป็นทำเป็น และแก้ปัญหาเป็น

การนิเทศแบบคลินิกตามแนวคิดของ Acheson และ Gall ก็คือการนิเทศที่เน้นการปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกันระหว่างผู้นิเทศกับครูมากกว่าเป็นการชี้แนะให้ปฏิบัติจริงผู้นิเทศ (Interactive rather than Directive) เน้นที่การมีประชาธิปไตยมากกว่าการขู่บังคับ เน้นครูเป็นศูนย์กลางมากกว่าผู้นิเทศเป็นศูนย์กลาง

จากแนวคิดหลักการ ในการนิเทศแบบคลินิกนั้น เป็นกระบวนการปรับปรุงและพัฒนาพฤติกรรมการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนโดยตรง ช่วยเหลือครูในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่ส่งผลถึงการเรียนรู้ของผู้เรียน ผู้วิจัยได้แนวคิดเกี่ยวกับการนิเทศแบบคลินิกตามรูปแบบของกลีคแมน กอร์ดอนและรอส์ กอร์ดอน แนวคิดการนิเทศแบบคลินิกของ อาร์คิสันและแกลล์ การนิเทศภายในโรงเรียน 5 ขั้นตอนของ สัจด์ อุทรานันท์ มากำหนดเป็นกระบวนการนิเทศแบบคลินิก 3 ขั้นตอน คือ

- 1) การประชุมเพื่อวางแผนและสังเกตการสอน
- 2) การสังเกตการจัดการเรียนการสอน
- 3) การประชุมให้ข้อมูลย้อนกลับไปเพื่อวิเคราะห์ปรับปรุง และพัฒนาการสอนต่อไป

ด้วยเหตุผลและความสำคัญดังกล่าว ในส่วนของศีลธรรมที่เริ่มห่างไกลจากเยาวชน และนักเรียน ผู้วิจัยได้กำหนดแนวคิดในการวิจัย เพื่อเป็นการส่งเสริมให้พระสอนศีลธรรม ใช้หลักพิจารณาญาณ หรือวิธีการใช้ความคิดหลากหลาย จนถ่ายทอดไปสู่เยาวชนและนักเรียน ในการคิดวิเคราะห์แยกแยะ ความมีเหตุมีผล โดยใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หลักพุทธธรรม ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษา การเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้หลักการนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรมในจังหวัดสิงห์บุรี สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี โดยเชื่อว่าการสอนวิธีการนิเทศแบบคลินิกนี้ จะช่วยให้เกิดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนการสอน และทักษะการคิดวิเคราะห์แยกแยะสูงขึ้น การเผชิญกับสถานการณ์ปัจจุบันขณะ ล้วนต้องใช้สติปัญญาและความสามารถในการคิด และแก้ปัญหาเป็น การเอาการที่ผู้เรียนจะมีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมได้นั้นก็ต้องเกิดจากการที่ผู้มีความรู้ทางด้านพระพุทธศาสนาเข้ามาสอน อารงรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืนสืบไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปในการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี
2. เพื่อศึกษากระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรม ตามหลักโยนิโสมนสิการในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี
3. เพื่อนำเสนอการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิกตามหลักโยนิโสมนสิการ ของพระสอนศีลธรรมในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี” การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยได้กำหนดวิธีการดำเนินการวิจัย โดยเรียงตามลำดับได้ดังนี้

รูปแบบการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี” การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ในการทำวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยจัดเก็บข้อมูลจากกลุ่มประชากรตัวอย่าง จากกลุ่มคนที่พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรีจำนวน 6 โรงเรียน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย (Research Instrument)

ผู้วิจัยใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลเป็นแบบสัมภาษณ์ เกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี มีลักษณะเป็นคำถามแบบปลายเปิด(Open - ended) มี 4 ตอน ได้แก่

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์

ตอนที่ 2 สภาพทั่วไปในการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม ในอำเภอ ท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรีเป็นอย่างไร

2.1 การวางแผนการจัดการเรียนการสอน

2.2 การปฏิบัติงานตามแผน

2.3 การตรวจสอบและประเมินผลการจัดการเรียนรู้

2.4 การนำผลการประเมินมาปรับปรุงงาน

ตอนที่ 3 การนำหลักโยนิโสมนสิการมาช่วยในการจัดการเรียนการสอน อย่างไร

ตอนที่ 4 ข้อเสนอแนะในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรีมีอะไรบ้าง

การสร้างและหาคุณภาพเครื่องมือ

การสร้างและการหาคุณภาพแบบสัมภาษณ์ดำเนินการดังนี้

1. ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์หลักการ การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก พระสอนศีลธรรม ศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาห้วยสิงห์บุรี
2. ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบและโครงสร้างแบบสัมภาษณ์
3. ผู้วิจัยดำเนินการสร้างแบบสัมภาษณ์
4. นำแบบสอบถามที่สร้างขึ้นไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ
5. นำแบบสัมภาษณ์จากผู้เชี่ยวชาญมาปรับปรุงแก้ไขตามผลการประเมินหรือข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญ จัดทำเป็นฉบับสมบูรณ์ให้มีเนื้อหาที่สอดคล้องตรงกับเรื่องที่วิจัย
6. นำแบบสัมภาษณ์ที่จัดทำเป็นฉบับสมบูรณ์และพิมพ์นำไปใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลต่อไป

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Analytic induction) โดยตีความและสร้างข้อสรุปจากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่ออธิบายการจัดการเรียนรู้ตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิกใช้การตรวจสอบแบบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล (Methodological triangulation) เพื่อตรวจสอบ และยืนยันความถูกต้องของข้อมูล แล้วนำมาเป็นข้อมูลพื้นฐานในการสร้างรูปแบบการจัดการเรียนรู้ตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก

ผลการวิจัย

สรุปผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก

พระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี สามารถสรุป ได้ดังนี้

แนวคิดแบบโยนิโสมนสิการ โดยใช้วิธีคิดแบบอุปนัยปลูกเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดที่ส่งเสริมชักนำไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์เป็นการขัดเกลาและบรรเทาปัญหา พระธรรมปิฎกอธิบายว่าในเหตุการณ์หรือประสบการณ์เดียวกัน คนหนึ่งอาจคิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นประโยชน์ อีกคนหนึ่งอาจปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นประโยชน์ อีกคนหนึ่งอาจปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งามเป็นโทษ ทั้งนี้เนื่องมาจากการฝึกฝนอบรมและประสบการณ์ที่ได้สะสมมา นอกจากนี้แม้แต่บุคคลเดียวกันมองของ

อย่างเดียวกันหรือมีประสบ- การณ์เดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดแตกต่างออกไปครั้งละ อย่างได้คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้โดยเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลในที่นี้ จึงมีความสำคัญในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดี งามเป็นประโยชน์ใน ขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สะสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกัน

การนิเทศแบบคลินิกตามแนวคิดของ Acheson และ Gall ก็คือการนิเทศที่เน้นการ ปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อกันระหว่างผู้นิเทศกับครูมากกว่าเป็นการชี้แนะให้ปฏิบัติจริงผู้นิเทศ (Interactive rather than Directive) เน้นที่การมีประชาธิปไตยมากกว่าการขู่บังคับ เน้นครูเป็นศูนย์กลางมากกว่า ผู้นิเทศเป็นศูนย์กลาง จากแนวคิดหลักการ ในการนิเทศแบบคลินิกนั้น เป็นกระบวนการปรับปรุงและ พัฒนาพฤติกรรมการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนโดยตรง ช่วยเหลือครูในการจัดกิจกรรมการ เรียนที่ส่งผลถึงการเรียนรู้ของผู้เรียน แนวคิดการนิเทศแบบคลินิกของ อาร์คิสันและแกลล์ การนิเทศ ภายในโรงเรียน 5 ขั้นตอนของ สจัด อุทรานันท์ มากำหนดเป็นกระบวนการนิเทศแบบคลินิก

3 ขั้นตอน คือ 1) การประชุมเพื่อวางแผนและสังเกตการสอน 2) การสังเกตการจัดการ เรียนการสอน 3) การประชุมให้ข้อมูลย้อนกลับไปเพื่อวิเคราะห์ปรับปรุง และพัฒนาการสอนต่อไป

กระบวนการนิเทศการสอนประกอบด้วย 3 ขั้นตอน ดังนี้

1) จัดประชุมเพื่อวางแผน (Planning conference) โดยผู้นิเทศกับครูผู้รับการนิเทศ เพื่อให้ ครูได้มีโอกาสนำเสนอความต้องการ ประเด็นที่สนใจจะปรับปรุงและพัฒนา บทบาทของผู้นิเทศใน ขั้นตอนนี้คือ ช่วยให้ครูเข้าใจในเรื่องที่สนใจ ให้ครูได้มองเห็นภาพการสอนของตนเองในปัจจุบัน ร่วมกันพิจารณาเทคนิคใหม่ๆ ที่ครูสนใจจะนำไปใช้ในการปรับปรุงพัฒนาการเรียนการสอน

2) การสังเกตการสอน (Observation) การสังเกตการสอนต้องดำเนินการด้วยกระบวนการ ที่มีการวางแผน กำหนดแนวทางและวิธีการสังเกตการสอนที่เหมาะสม เวลาที่จะทำการสังเกตการ สอนในชั้นเรียน และวิธีการให้ข้อมูลย้อนกลับ

3) การประชุมให้ข้อมูลย้อนกลับ (Feedback Conference) กระบวนการนี้ผู้นิเทศและครู ประชุมร่วมกันเพื่อวิเคราะห์ผลการสังเกตการสอน และร่วมกันตัดสินใจเกี่ยวกับปัญหาและแนว ทางแก้ไข

กระบวนการนิเทศการสอน ประกอบด้วย 8 ขั้นตอน ดังนี้

1) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้นิเทศและผู้รับการนิเทศ

- 2) วางแผนการปรับปรุงและพัฒนาการเรียนการสอนร่วมกับครู
- 3) วางแผนการสังเกตการสอน
- 4) สังเกตการสอน
- 5) วิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้และกระบวนการสอน
- 6) กำหนดยุทธวิธีการประชุมเพื่อปรึกษาหารือ
- 7) ประชุมเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับเรื่องที่น่าสนใจจะปรับปรุงหรือพัฒนา
- 8) วางแผนการสังเกตในการดำเนินการสอนครั้งต่อไป

อภิปรายผลการวิจัย

การเสนอผลการอภิปรายผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์การวิจัย ผู้วิจัยนำเสนอเป็น 3 ประเด็นตามข้อค้นพบของการวิจัย ดังต่อไปนี้

1. สภาพทั่วไปในการจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรม คือ หลักโยนิโสมนสิการ คือ วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดที่ส่งเสริมชักนำไปในทางที่ดีงาม กระตุ้นการเรียนรู้ของผู้เรียนสอดคล้องกับ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายของ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ไว้ในหนังสือพุทธธรรมฉบับปรับปรุง ประมวลไว้ 10 วิธีการดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
2. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ
3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา
4. วิธีคิดแบบ5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมายอริยสัจ หรือวิธีคิดแบบแก้ปัญหา
5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย
6. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้เห็นครบทั้ง อัสสาทะ (ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ) อาทีนวะ (ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง) และนิสสรณะ (ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้)
7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา
8. วิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม เรียกว่า วิถีคิดแบบเร้ากุศล
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน

10. วิธีคิดแบบวิรัชชาวาท คำว่า วิรัชชาวาท แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก พูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์

2. กระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรม คือ การนิเทศแบบคลินิก คือ 1) การประชุมเพื่อวางแผนและสังเกตการสอน 2) การสังเกตการจัดการเรียนการสอน 3) การประชุมให้ข้อมูลย้อนกลับเพื่อวิเคราะห์ปรับปรุง และพัฒนาการสอนต่อไป สอดคล้องกับนางสาวน้ำเย็น เหลืองประเสริฐ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การนิเทศแบบคลินิกเพื่อพัฒนาสมรรถภาพการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการของครูประถมศึกษา” การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาสมรรถภาพในด้านความรู้ความเข้าใจของครูเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ ความสามารถในการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ และความคิดเห็นที่มีต่อการนิเทศแบบคลินิกและการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ 2) เพื่อศึกษาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนที่จัดการเรียนการสอนแบบโครงการ ความสามารถในการทำโครงการ และความคิดเห็นที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ กลุ่มตัวอย่างได้แก่ครูผู้สอนจำนวน 4 คน และนักเรียน จำนวน 108 คน จาก 4 ห้องเรียนโรงเรียนวัดกระต่ายเต้น อำเภอนาทม จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นการวิจัยเชิงทดลอง (Experimental Research) แบบแผนการทดลอง คือ One Group Pretest - Posttest Design เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วย 1) แบบทดสอบความรู้ความเข้าใจของครูเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ 2) แบบประเมินความสามารถในการเขียนโครงการก่อนและหลังการนิเทศแบบคลินิก 3) แบบประเมินการเขียนรายงานโครงการพัฒนาผู้เรียนโดยโครงการ 4) แบบสอบถามความคิดเห็นของครูที่มีต่อการนิเทศแบบคลินิกและการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ 5) แบบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนเกี่ยวกับการเรียนรู้โดยโครงการ 6) แบบประเมินการเขียนรายงานโครงการของนักเรียน 7) แบบสอบถามความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ 8) แผนการนิเทศแบบคลินิก การวิเคราะห์ข้อมูลใช้ค่าร้อยละ (%), ค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$), ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.), ค่าที (t-test) แบบ Dependent และการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ผลการวิจัยพบว่า 1) หลังการนิเทศแบบคลินิกครูมีสมรรถภาพในด้านความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการเพิ่มขึ้น และมีความคิดเห็นว่าการนิเทศแบบคลินิกสามารถช่วยให้ครูจัดการเรียนการสอนแบบโครงการได้ด้วยตนเอง สามารถขยายผลหรือเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการนิเทศแบบคลินิกให้เพื่อนครูได้ และมีความคิดเห็นว่าการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการสามารถช่วยพัฒนาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนได้ 2) นักเรียนมีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนก่อนและหลังการจัดการเรียนการสอนแบบโครงการแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ

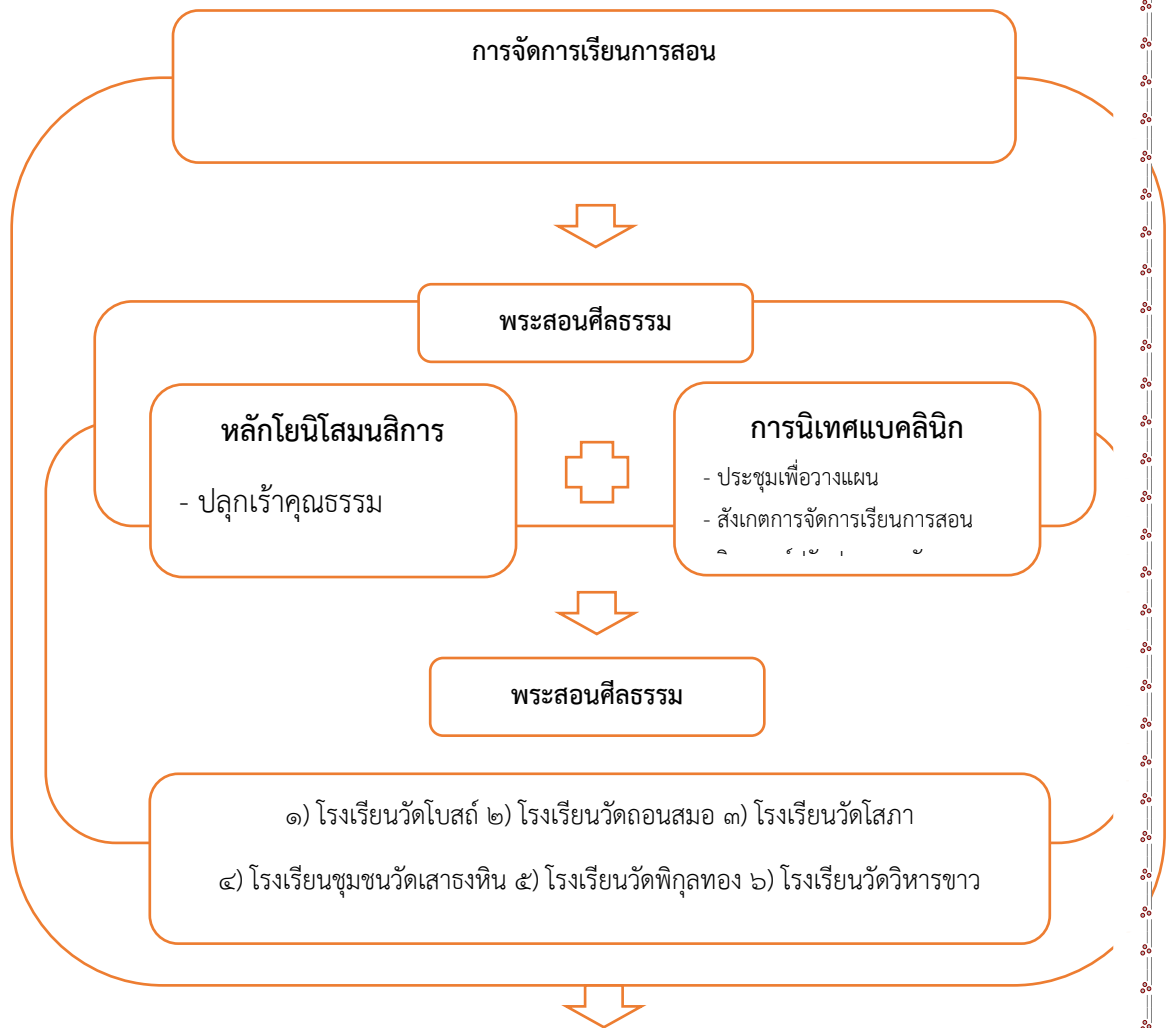
ทางสถิติที่ระดับ 0.05 โดยหลังการสอนแบบโครงงานนักเรียนมีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูงกว่าก่อนสอนแบบโครงงาน นักเรียนมีความสามารถในการทำโครงงานอยู่ในระดับมาก นักเรียนมีความคิดเห็นต่อการจัดการเรียนการสอนแบบโครงงานอยู่ในระดับพอใจมาก โดยเห็นว่าบรรยากาศในการเรียนสนุกสนาน ได้เรียนรู้เรื่องที่แปลกใหม่ มีการสำรวจข้อมูลเรื่องที่ตนเองสนใจ และจดบันทึกจากการสังเกต รู้จักวิธีการทำงานร่วมกัน ได้แสดงความคิดเห็นอย่างอิสระ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคี มีความรับผิดชอบ สามารถนำโครงงานไปเผยแพร่ให้กับนักเรียนชั้นอื่น ๆ ได้ และเกลทฮอร์น (Glatthorn) ได้เสนอกระบวนการนิเทศการสอน ประกอบด้วย 8 ขั้นตอน ดังนี้ 1) การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้นิเทศและผู้รับการนิเทศ 2) วางแผนการปรับปรุงและพัฒนาการเรียนการสอนร่วมกับครู 3) วางแผนการสังเกตการสอน 4) สังเกตการสอน 5) วิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้และกระบวนการสอน 6) กำหนดยุทธวิธีการประชุมเพื่อปรึกษาหารือ 7) ประชุมเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับเรื่องที่น่าสนใจจะปรับปรุงหรือพัฒนา 8) วางแผนการสังเกตในการดำเนินการสอนครั้งต่อไป และกลีคแมน (Glickman) ได้เสนอกระบวนการนิเทศการสอน ประกอบด้วย 5 ขั้นตอน ดังนี้ 1) การประชุมร่วมกับครู (Preconference with teacher) 2) การสังเกตการสอนในชั้นเรียน (Observation of Classroom) 3) การวิเคราะห์และติดตามผลการสังเกตการสอน และพิจารณาวางแผนการประชุมร่วมกัน 4) ประชุมร่วมกับครูภายหลังสังเกตการสอน (Post conference with teacher) และ 5) วิเคราะห์และพัฒนาการดำเนินการ 4 ขั้นตอน เพื่อการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น และควรให้ครูมีโอกาสแสดงความคิดเห็นให้มาก

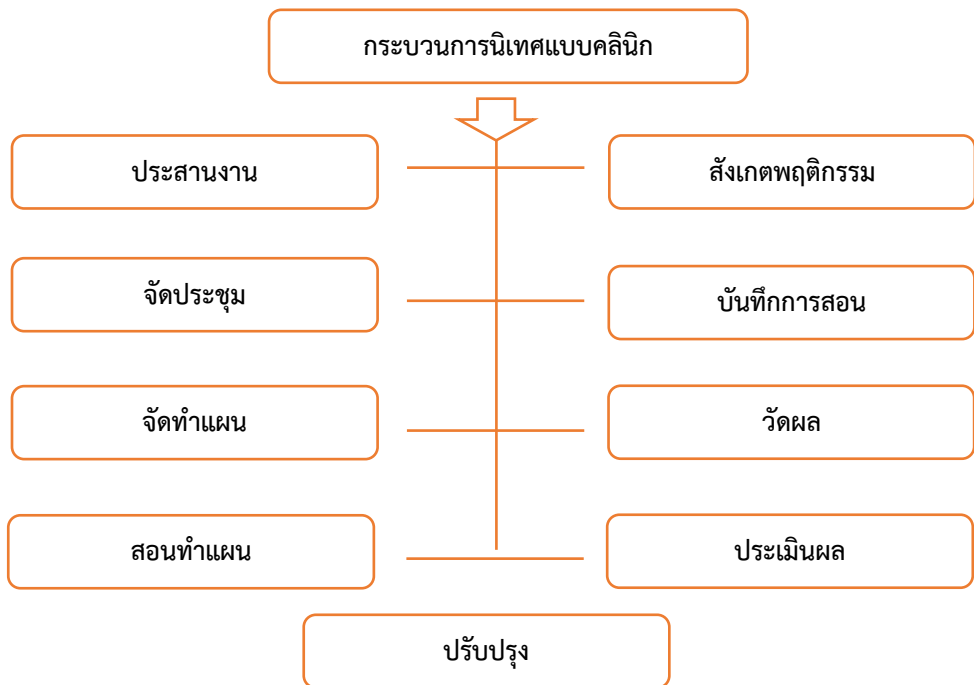
3. การจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิกตามหลักโยนิโสมนสิการ สรุปได้ดังนี้ คือ กระบวนการนิเทศแบบคลินิก คือ 9 ขั้นตอน ประกอบด้วย 1) ประสานงาน 2) จัดประชุม 3) จัดทำแผน 4) สอนตามแผน 5) สังเกตพฤติกรรม 6) บันทึกการสอน 7) วัดผล 8) ประเมินผล และ 9) ปรับปรุง สอดคล้องกับ พระมหาสายัณห์ จันทรวินุญญ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาสมรรถภาพด้านการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปจฉาวิสัชนา โดยใช้การนิเทศแบบคลินิก ของครูพระสอนศีลธรรมในจังหวัดสิงห์บุรี” การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงทดลอง (Experimental Research) มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาสมรรถภาพด้านการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปจฉาวิสัชนา ของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน หลังได้รับการนิเทศแบบคลินิก 2) เพื่อเปรียบเทียบความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิก ของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ก่อนและหลังได้รับการนิเทศแบบคลินิก 3) เพื่อเปรียบเทียบผลการเรียนรู้เรื่องหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ของนักเรียนก่อนและหลังการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปจฉาวิสัชนาโดยพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน

ที่ได้รับการนิเทศแบบคลินิก 4) เพื่อศึกษาความคิดเห็นของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิก และ 5) เพื่อศึกษาความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา โดยพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่ได้รับการนิเทศแบบคลินิก กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี จำนวน 5 รูป นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 จำนวน 5 ห้องเรียน ที่ได้รับการสอนโดยพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่เข้าร่วมโครงการ จำนวน 101 คน ได้มาด้วยวิธีการอาสาสมัคร (Volunteer Sampling) ทดลองในภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2556 แบบแผนการวิจัย คือ แบบหนึ่งกลุ่ม สอบก่อนและหลัง (The One Group Pretest - Posttest Design) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วย 1) แบบประเมินสมรรถภาพด้านการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา 2) แบบทดสอบความรู้ความเข้าใจของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิก 3) แบบทดสอบวัดผลการเรียนรู้ของนักเรียน เรื่อง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา 4) แบบสอบถามความคิดเห็นของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิก 5) แบบสอบถามความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา 6) แผนการนิเทศแบบคลินิก จำนวน 4 แผน สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าร้อยละ (%) ค่าเฉลี่ย (X ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) การทดสอบค่าที แบบไม่เป็นอิสระต่อกัน (t - test Dependent) และการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ผลการวิจัย พบว่า 1) สมรรถภาพด้านการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา ของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนโดยภาพ รวมอยู่ในระดับดี ($X = 3.51$, S.D. = 0.60) 2) ผลคะแนนความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิก ของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน หลังได้รับการนิเทศสูงกว่าก่อนได้รับการนิเทศอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 3) ผลการเรียนรู้เรื่องหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 หลังเรียนสูงกว่าก่อนเรียน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 4) ความคิดเห็นของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนา และกระบวนการนิเทศแบบคลินิกโดยภาพรวมอยู่ในระดับเห็นด้วยมาก ($X = 4.09$, S.D. = 0.47) และ 5) ความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนรู้ด้วยวิธีสอนแบบปุจฉาวิสัชนาโดยภาพรวมอยู่ในระดับเห็นด้วยมาก ($X = 2.57$, S.D. = 0.49)

องค์ความรู้ใหม่

สังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย เรื่อง การจัดการเรียนการสอนตามหลักโยนิโสมนสิการ โดยใช้การนิเทศแบบคลินิกพระสอนศีลธรรม ในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาสิงห์บุรี

สรุป และข้อเสนอแนะ

1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากผลการศึกษาที่พบว่า กระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรม ได้ข้อค้นพบ กระบวนการนิเทศแบบคลินิก คือ 9 ขั้นตอน ประกอบด้วย 1) ประสานงาน 2) จัดประชุม 3) จัดทำแผน 4) สอนตามแผน 5) สังเกตพฤติกรรม 6) บันทึกการสอน 7) วัดผล 8) ประเมินผล และ 9) ปรับปรุง มีคุณค่า มีประโยชน์ต่อการนำไปใช้ เป็นกระบวนการที่พระสอนศีลธรรมควรนำไปปรับปรุงใช้กับหน่วยงานพระสอนศีลธรรม ที่จะให้มีกระบวนการการทำงานได้อย่างยั่งยืน และมีประสิทธิภาพ

2 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษา การจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิกตามหลักโยนิโสมนสิการ ของพระสอนศีลธรรมในอำเภอท่าช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาหวัดสิงห์บุรี ซึ่งควรนำกระบวนการนิเทศแบบคลินิกในการจัดการเรียนการสอน ของพระสอนศีลธรรมไปประยุกต์ใช้กับหน่วยงานสืบต่อไป

3 ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีทำงานวิจัย การจัดการเรียนการสอนของพระสอนศีลธรรมโดยใช้การนิเทศแบบคลินิก ตามหลักโยนิโสมนสิการ ของพระสอนศีลธรรมในอำเภอบางช้าง สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา ประถมศึกษาหวัดสิงห์บุรี ควรทำงานวิจัยในรูปแบบการทดลอง เพื่อศึกษาการผลวิจัยในด้านอื่นด้วย เพื่อผลการวิจัยที่หลากหลาย และเป็นประโยชน์

References

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ (2545). *การจัดการเรียนรู้พระพุทธศาสนา*. (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, (2551). *หลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2551*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, 2551.
- พระราชวรมนี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2529). *การศึกษาของคณะสงฆ์ : ปัญหาที่รอทางออก*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2549). *พุทธธรรม: ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- สุมน อมรวิวัฒน์. *การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ*. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์.
- วัชรรา เล่าเรียนดี. (2541). *การนิเทศการสอน*. นครปฐม: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม.
- Glickman, C.D., S.P Gordon, and J.M. (1995). *Ross-Gordon. Supervision of Instruction : A Developmental Approach.. 3rd ed.* Massachusetts : Allyn and Bacon Inc.
- สัจ จูทรานันท์. (2530). *การนิเทศการศึกษา หลักการ ทฤษฎีและปฏิบัติ*. กรุงเทพมหานคร : คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.